

HASAN BEKİROĞLU,

Termiz Devlet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yüksek Lisans Öğrencisi

TURK DOSTONLARI VA “ALPOMISH” DOSTONI VARIANTLARIDAGI QANOTLI OT OBRAZI

TÜRK DESTANLARI VE “ALPAMIŞ” DESTANI VARYANTLARINDAKİ KANATLI AT UNSURU

Annotatsiya: Turk afsonalari, dostonlari, ertaklari va shomonlik e'tiqodlarining qahramoni bo'lgan bo'ri, qush, tulki, qarg'a, ot kabi turli hayvonlar mavjud. Rivoyatlarda bu hayvonlarning ba'zilari xayoliy, ba'zilari esa g'ayrioddiy qobiliyatlarga ega ekanligi tushuniladi. Turk millatining uzoq yillar davomida buddizm, moniylik, nasroniylik, yahudiylik va Islom kabi turli dinlarni qabul qilganini va bu yangi madaniyatlarning ta'siri turk dostonlariga ham ta'sir qilganini ko'ramiz. Shunday bo'lsa ham turkiy dostonlardagi qahramonlarning jasur, qo'rqmas, kuchli, hukmron, rostgo'y va aqlli bo'lgan umumiy xususiyatlari tushuniladi. Chunki ot “alp” xarakterining eng muhim yordamchisi, turk dostonlari qahramoni bo'lib, qahramonlar taqdiri otning taqdiriga sherik bo'lib, otning jangda yengilishi mag'lubiyat belgisi sifatida talqin qilinadi. O'lgan botirning oti odatda botir bilan birga o'ldiriladi va birga qabrga qo'yiladi; Alp xarakteri va botirning hamrohi – otini birgalikda ko'rib chiqishni ma'qul topdik. Shu sababdan maqolamizda avvalo “Doston” tushunchasiga izoh beramiz, so'ngra turk dostonlaridagi alp tipini turli jihatlardan ko'rib chiqamiz va nihoyat “Oq bo'z ot, tulpar, bedov, qizil ot deb ta'riflaymiz. Islom kirib kelib o'rnashganiga qaramasdan turk shomonizm davridan qolgan ayrim ko'rinishlar haligacha turkiy xalqlarning kundalik turmushida saqlanib qolgan. Alp oti elementi genezisini Alpomish dostoni va boshqa turk dostonlari qiyosida muhokama qilamiz.

Kalit so'zlar: turk dostonlari, alp tipi, turk shomonizmi, Alpomish, tulpor.

Özet: Türk efsaneleri, destanları, masalları ve şaman inanışlarının kahramanı olan kurt, kuş, tilki, karga ve at gibi çeşitli hayvanlar vardır. Anlatılarda bu hayvanların bir kısmına hayali özellikler, bazılarına ise olağanüstü yetenekler atfedildiği anlaşılmaktadır. Türk milletinin uzun çağlar içerisinde Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Musevilik ve İslamiyet gibi çeşitli dinlere girdiğini ve bu yeni kültürlerin etkilerinin Türk destanlarını etkilediğini görmekteyiz. Böyle de olsa Türk destanlarındaki kahramanların ortak özelliklerinin yiğit, korkusuz, güçlü, baskın, dürüst, akıllı oldukları anlaşılmaktadır. Türk destanlarının kahramanı olan “alp” karakterinin en önemli yardımcısının at olması, kahramanların kaderinin atın kaderi ile ortak olması, atın savaşta yenilmesinin yiğidin de yenilmesinin işareti olacağına yorumlanması ve ölen yiğidin atının da bu nedenle genellikle yiğitle birlikte öldürülerek mezara birlikte konulması nedeniyle; alp karakteri ile yiğidin can yoldaşı atını birlikte ele almayı doğru bulduk. Bu nedenle makalemizde önce “Destan” kavramını açıklayacak, sonra Türk destanlarındaki alp tipini çeşitli yönlerden inceleyecek

ve en sonunda ise çeşitli dinler ve İslamiyet'e rağmen Türk Şamanizmi¹ döneminden miras olan "Ak Boz At, Tulpar/ Birzev(Bedav)/ Kır At" olarak isimlendirilen alp tipi at unsurunun nereden doğduğunu, hangi millete ait olduğunu Alpamiş Destanı ve diğer Türk destanları çerçevesinde ele alacağız

Anahtar kelimeler: Türk destanları, alp tipi, Türk Şamonizmi, Alpomiş, akbaba.

Abstract: There are various animals such as wolves, birds, foxes, crows, horses, which are the heroes of Turkish legends, epics, fairy tales and shamanistic beliefs. In the stories, it is understood that some of these animals are imaginary, and some have extraordinary abilities. We see that the Turkish nation has adopted various religions such as Buddhism, Monism, Christianity, Judaism and Islam over the years, and the influence of these new cultures has also influenced Turkish epics. Even so, the general characteristics of heroes in Turkish epics are understood, which are brave, fearless, strong, dominant, honest and intelligent. Because the horse is the most important helper of the "Alp" character, the hero of Turkish epics, the fate of the heroes shares the fate of the horse, and the defeat of the horse in battle is interpreted as a sign of defeat. The dead hero's horse is usually killed together with the hero and buried together; We thought it would be good to consider the Alpine character and the hero's companion – the horse. For this reason, in our article, we will first explain the concept of "Epic", then we will consider the alpine type in Turkish epics from different aspects, and finally we will describe it as "White gray horse, tulpar, bedouin, red horse. Despite the introduction of Islam, some aspects of Turkish shamanism are still preserved in the daily life of the Turkic people. We will discuss the genesis of the Alpine horse element in comparison with the Alpomish epic and other Turkish epics.

Key words: Turkish epics, alpine type, Turkish shamonism, Alpomish, vulture.

Giriş:

Türk Destanları:

Destan; boy, ulus ya da milletin hayatında tam olarak estetik bir kimlik kazanmamış efsanelerden sonra nazım şeklinde ortaya çıkmış en eski halk edebiyatı ürünlerinden biridir. Zaman ve mekân içerisinde, kahraman-bilge kişilerin şahsiyetleri etrafında oluşmuş uzun öğretici hikâyelerdir (Elçin, 2000: 72) Destan, sözlü gelenek ortamında halk diliyle yaratılan, kahramanların olağanüstü maceralarını anlatan ve ezgi eşliğinde söylenen tahkiyeye dayalı uzun şiirlerin genel adı olarak tanımlanmaktadır (Oğuz, 2004: 5) Yapılan tanımlardan destanların en önemli özelliğinin, mutlaka bir ezgisinin olması olduğu anlaşılmaktadır.

Boratav "destanların ferdi olarak yaratıldığını, daha sonra destanlarda yer alan konuların toplumun tamamını ilgilendirmesi nedeniyle toplumun ortak ürünü hâline geldiklerini ve en sonunda onu icra eden çeşitli sanatçılar tarafından istedikleri şekilde üzerinde değişiklikler, eklemeler ve çıkarmalar yapıldığını" belirtir (Boratav, 1984: 15)

A. Güzel ve A. Torun ise "Destanlar, tarihî olayların ve şahsiyetlerin tarihçi gözüyle değil; halk gözüyle yorumlanmışdır" (Güzel ve Torun, 2003: 45) şeklinde destanda yer alan edebi ve hayali unsurların gerekçesini açıklamıştır.

Yıldız ise "Türk Destan Geleneği" başlıklı makalesinde "Destancıların bir destanı baştan sona ezberlemediğini, destanın ana çatısını değiştirmeden kendi üslup ve yetenekleri doğrultusunda her icrada yeni bir eş-metin yarattığını belirtir. Destancının günümüz romancıları gibi destanı hiçbir motif, epizot veya detay atlamadan yeniden kurguladığını belirtmektedir (Yıldız, 2009: 13).

¹ Abdulkadir İnan "17-19. yüzyıllar arasında etnografların Altay-Sayan ve Yakut boyları arasında tespit ettiği Şamanizm'in, 5. Yüzyılda Eski Türklerin inandığı dinin biraz gelişmiş şekli olduğunu ve bu eski Türk dinin dünya şamanizminin bir alt dalı(türü) olduğunu belirtmektedir (İnan, 1976: 15). Yörükhan ise "Türk şamanların söylediği şiirlerin ve duaların Türklerden geçtiği Moğollar gibi başka toplumlarda bile Türkçe olduğunu, bu nedenle bu dinin Türklerin milli dini olduğunu aktarır (Yörükhan, 2019: 83). Bu nedenle biz de makalemizde bu dine "Türk Şamanizmi" demeyi uygun bulduk.

Togan ise “Millî destanları Rus ve Hint destanlarından ziyade Eski Yunan’ın Odyssee ve İliade, İran’ın Şehname, Finlerin Kalevala ve Türk-Kırgız Manas destanlarını (kısmen)” (Togan, 1931: 3-5) esas almaktadır. Sebebinin ise destanların, 1. Milletin çeşitli dönemlerde başından dinî ya da fikri olayların geçmiş olması gerektiğini ve bu olayların çeşitli halk sanatçıları tarafından şekillendirilmesi gerektiğini. 2. Kendisinde destancılık geleneği ortaya çıkana kadar ciddi bir medeni tesire kapılmamış olması gerektiğini (aynıyer). Yani başka bir medeniyetin işgali nedeniyle ya da herhangi bir şekilde kültürel olarak etkisine girmemesi gerektiğini belirtir. Son olarak ise 3. Millette destancılık geleneğinin ortaya çıkıp geliştiği bir devirde birdenbire medeni seviyeye çıkılması gerektiğini ve bu sırada millî bilince hâkim bir şairin; bir plan dahilinde milletin edebiyatındaki bütün bu parçaları tek tek toplayarak bir araya getirmesi ve yazılı hâle getirmesi gerektiğini belirtir (aynıyer).

Şehname’nin oluşumunu tam olarak bu tanıma koyan Togan, “Sasani devletinin yıkılmasını, yerlerine yerli İranlı olan Samaniler ve Gazneli Türklerinin devlet kurmasını; İranlı milliyetçileri teşvik ettiğini, hatta El-Bîrûnî devrinde bile Arap diline alay ederek bakıldığını, Firdevsi’nin Şehnamesi’ni böyle millî bir düşünce ile oluşturduğunu, destanında “Acem milletini Farslık esasında dirilttim” (aynıyer) şeklinde haykırdığını aktarmaktadır. Gerek Homer, gerek Firdevsi ve gerek Lönnort’un milletleri adına bunu başardıklarını ancak eski büyük Türk destanlarının millî bir şair tarafından bir araya getirilmediğini; Kırgızların Manas destanının henüz 2. aşamayı tamamladığı sırada Radloff gibi Türkologlar tarafından derlendiğini aktarır (aynıyer).

Bu nedenle Türkiye’de Türkoloji biliminin kurucusu büyük bilgin M. Fuad Köprülü “Yukarıda adı geçen Hommer, Firdevsi ve Lönnort’un yanına Hintlilerin Ramayana’sının yazarı Valmiki’yi de koyar ve bu destanların bu şahısların eseri olmadığını; bütün bir milletin maneviyatının, ruhunun, tarihinin ve edebiyatının ortak eseri olduğunu” (Köprülü, 1980: 41) belirtir. Köprülü ve Togan, destanlar konusunu ayrıntılı olarak açıklamış ve millî varlığın en önemli tepkisi olarak ortaya çıktıklarını belirtmişlerdir. Bu nedenle de çok büyük önem vermişlerdir. Hatta Köprülü’nün öğrencisi Muharrem Ergin’in Köprülü’nün derslerde söylediği iddia edilen şu söz “Türk edebiyatının bütün mahsullerini terazinin bir kefesine, Dede Korkut’u bir kefesine koysak Dede Korkut ağır çeker” (Ergin, 1969: X) Dede Korkut çevirileri ve çeşitli kitaplara önsöz olmuştur. Bu sözün doğruluğu, Köprülü’nün söyleyip söylemediği tartışılabilir; gerek Togan, gerek Köprülü; Türk edebiyatında Türk Destanlarını millî edebiyatın en yüksek noktasında koymuşlar ve bir araya getirilmemiş olmamasını üzüntü ile dile getirmişlerdir.

Madayev “Destan sözü, Fars dilinden alınmıştır; kıssa, hikâye ve tarih anlamlarına gelmektedir. Özbek edebiyatında iki çeşit destan vardır. Birincisi Yusuf Has Hâcib’in Kutadgu Bilig eseri ve Nevai’nin Hamse’sinde yer alan beş destan gibi aruzla yazılmış destanlardır. İkincisi ise sözlü edebiyatın ürünü olan destanlardır (Madayev, 2010: 160) şeklinde açıklar.

Mirzayev’e göre Özbek Destancılık geleneğinde iki türlü destan vardır, ilki Kahramanlık Destanı ve ikincisi ise Romantik Destan’dır (Mirzayev vd., 2020: 95). Türkiye destancılık geleneğinde ise çeşitli isimlendirmeler olmakla birlikte, Boratav ise ilk olarak 1931 yılında yayımlamış olduğu “Köroğlu Destanı’nı “artık Köroğlu Hikâyesi olarak saydığını (Boratav, 2002: XI), bu nedenle Köroğlu Destanı’nı ve diğer destanları “Kahramanlık Hikâyeleri olarak, Özbek Edebiyatı’ndaki Romantik Destanları ise Aşk Hikâyeleri” (aynıyer s. 16) olarak değerlendirmektedir. Banarlı ise “Anadolu’ya destanlarla gelen halkın birlikte getirdikleri destanlarda yer alan türlü motifleri, yeni vatanın tarihî ve coğrafi yaşamına uydurarak yeni ve destani hikâyeler geliştirmiştir. Kerem ile Aslı ve Aşık Garib gibi hikâyeleri en tipik örnekleri olarak görmektedir” (Banarlı, 2004: 728) Türk destancılık geleneğinde genel kabul gören isimlendirme Kahramanlık Destanları ve Halk Hikâyeleri olarak iki ayrı isimlendirme şeklindedir. Bizim makalemizin konusu ise Kahramanlık Destanlarıdır.

Elçin ise yakın ve uzak Türk lehçelerinde destan sözüne karşılık aramış ve “ilk defa Türkler arasında 9-11. yüzyıllarda yazılı edebiyatta kullanılmaya başlandığını, Şemseddin Sami’nin “*efsane*,

masal, sergüzeşt”, Ebuzziya Tevfik’in “*kıssa, hikâye*”, Muallim Naci’nin “*kıssa, hikâye, masal, manzum hikâye*”, Burhân-ı Kati’nin “*efsane, mesel ve hikâyet-i güzesteğân*” (Elçin, 2000: 145-147) dediğini aktarmaktadır. Türk lehçelerinde ise “Pekarskiy”nin Yakut sözlüğünde “*olongho*” dediğini, Radloff’un Kırgızlarda aynı sözün “dörtlük, şiir ve türkü” manalarına geldiğini ve destana karşılık “*comok*” denildiğini ve “*ölöng*” sözcüğünün Müslümanlığı kabul etmiş veya etmemiş Türkler arasında biri epik, diğeri lirik manzum halk ürünlerine denildiğini aktarmaktadır” (aynıyer).

Yukarıdaki tanımlardan anlaşıldığına göre Türk destanları; Türk milletinin en eski çağlardan beri deyimler, atasözleri, dualar, beddualar, halk hekimliği, hak inanışı, oyunlar, ağıtlar, sevinçler, aşk ve sevgilerin dile getiriliş şekilleri, milletin umutsuzluk anları, mücadele anlayışı, aile hayatı, kadın erkek ilişkisi, oturma düzeni, yeme – içme düzeni, sanat anlayışı gibi toplumu ilgilendiren bütün konularda bilgileri içerin en önemli kültür unsurlarıdır. Togan ve Köprülü destanların tamamının derlenmesi ve birleştirilmesi gerektiğini bu nedenle istemektedirler. Bu nedenle Türk destanları, Türk milletinin en eski çağlardan beri bütün kültür unsurları ile işlenerek gelen ve şekillenen; Türk milletinin ortaklaşa besleyip büyüttüğü eserler olarak değerlendirilmektedir.

Alp Tipi:

Destan kahramanları olan alp ise, Kâşgarlı’ya göre “alp, yiğit, kahraman, bahadır” olarak açıklanmaktadır (DLT IV, 23). Alp, Türkler arasında yiğit, kahraman, güç ve erk sahibi kişi anlamına gelen bir unvandır. *Alp, Alp Aydoğmuş Alp Manas, Alp Arslan, Alp Han, Alp Er Tunga* vb. gibi bazen ad, bazen sıfat, bazen soy ifade etmektedir. Bazen de Alp Şalçı (at), Alp Kuş, Alp Kara Kuş vb. gibi hayvanların adlarına gelerek onların güçlü olduklarını bildirmek için kullanılmıştır (Çınar, 2002: 153)

Alplık, kahramanlık destanlarının en önemli unsurudur ve destansı eserlere özgüdür (Mirzoyev vd, 2020: 97).

M. E. Bars, Türk Destanlarında alp tipinin özelliklerini Kaplan (2004: 13-21) ve Çobanoğlu (2007: 101-106)’nın çalışmalarını karşılaştırarak şu şekilde sıralamıştır:

1. *Alp tipinin kahramanlığı olağanüstü biçimde doğumundan itibaren başlar. O Tanrısal güçler tarafından belirli kabiliyet ve güçlerle donatılmıştır. Kısa sürede büyüme, süt yerine et, ekmek, şarap isteme, beşikteyken konuşma, gelecekte yapacakları ile ilgili haber verme gibi olağanüstü niteliklere sahip olarak doğar.*

2. *Alp tipinde toplum menfaatleri ve inanılan dünya görüşünün idealleri için varlığını feda etme duygusu bulunur. Kahramanın sadece cesur olması yetmez, bu cesaret halkın faydasına yönelik kullanılmalıdır. Alp halkının mutluluğundan başka bir şey düşünmemelidir.*

3. *Alp tipinde kahramanlar cesaret ve güç bakımından kendilerine denk düşmanlarla mücadele ederler. Düşmanlar da birer kahraman özelliği taşırlar; ancak bunlarda olumsuz nitelikler görülmektedir. Düşmanın güçlü ve cesur olması alp tipini daha değerli kılmakta, halk nazarında değerini daha da arttırmaktadır.*

4. *Alp tipi belirli bir yaşayış tarzının mahsulüdür. Alp tipi avcılık ve hayvancılıkla geçinen bir toplumun bireyidir. O yaman bir akıncıdır. Sürü, av ve akın bu toplumun ideal tipini karakterize eder. Alp tipinde cihangirlik ihtirası bulunur. Yendiği kavimlerin kendisine itaat etmelerini ister. Bu toplumdaki insanlara da kuvvetleri ölçüsünde değer verilir. Yetişen oğulun da babası gibi kahraman olması istenir. Çocuk kuvvetini ispat etmeden isim verilmez. Çocuklar küçük yaşlardan itibaren bu tipe uygun olarak yetiştirilir. Ölmek ya da öldürmek bu topluluğun en önemli meselesidir.*

5. *Kendine güvenme ve cesaret alp tipinin en bariz özelliklerinden biridir. Çarpışmalarda düşmanla tek başına kalsa dahi kendine güveni eksilmez. Kendi kuvveti ile düşmanı yener (Bars, 2014: 348).*

Potanın’ göre, “Kahramanlık destanlarının oluşması, şamanlık geleneği ile ilişkilidir. Şaman söylenceleri şekil ve yapı bakımından kahramanlık destanları ile benzerdir. Aynı zamanda eski

şaman söylenceleri, kahramanlık destanlarının biçimlenmesinin kaynağını oluşturmaktadır (Potanin, 1915: 221-224; Oh ve Jo'rayev, 2017: 7).

Eliade'nin aktardığına göre ise "Britanya Kolombiyası'nın iç bölgelerinde yaşayan Salishler'den Shushwap sırta erme ritüelleri, şamanlar ve savaşçılar için aynı şekilde yapılmaktadır. "Ergenlik çağına gelen genç, bir kadına bile dokunmadan önce dağlara çıkıp orada birtakım güç işler başarmak zorundadır (Eliade, 1999: 132).

Potanin'in de aktardığı gibi en eski destan anlatıcıları şamanlar olmalıdır. Köprülü'ye göre, "güzel sanatlar adı altında yer alan heykeltıraşi, musiki, şiir, resim, mimari, raks gibi sanatların tamamı önceden dinî gerekçelerle doğup; sonradan ladinî, yani din dışı ayrı ayrı sanatlar hâline gelmiştir" (Köprülü, 1980: 68). Köprülü'den anlaşıldığına göre Türk edebiyatının ana kaynağı Türk şamanlarıdır. Şamanlar eskiden bütün bu sanatları tek başlarına icra ederken, sonradan her biri ayrı ayrı sanatlar hâline gelmiştir. İlk Türk şairleri de şamanlardır.

T. M. Mihaylov, "Şamanizm ve Kahraman Destanları" adlı makalesinde "Şaman folkloru ve Şamanların kahraman destanlarının oluşumunda tuttuğu yeri öğrenmek, destancılığın birtakım önemli sorunlarını çözebilme olanağı verir. Sibiryalı halkları, şaman kahraman destanlarını araştırma sonuçlarına göre, destancı (destanlar icracısı) ile şaman, tarihî yönden birbirlerine bağlıdır ve ilkin bir kişi iki rolü birden oynamıştır" (Mihailov, 1973: 91; Oh ve Jo'rayev, 2017: 7) şeklinde açıklamaktadır. Mihaylov'un da tespit ettiğine göre bugün elimizde bulunan uzun destanların ilk çıkış kaynağı, kahraman alp özellikleri gösteren şamanlardır ve daha sonra onların hatırasını yaşatan şamanlar, bakışlar ve ozanlar gibi halk sanatçıları sözlü aktarım yoluyla; Türk milletinin içinde bulunduğu toplumsal şartlara göre kendi yaratıcılıklarını katarak, eklemeler ve süslemeler yaparak destanları gelecek kuşaklara aktarmışlardır.

Tulpar Motifi:

Tarihî belgelerden anlaşıldığına göre "eski Türklerde isyan, ihanet, adam öldürme, zina gibi suçlarla beraber at çalma suçu da ölüm cezası gerektiren bir suçtur. Türkmenistan devletinin armasına da giren at için, Nisan ayının son pazarı günü "At Bayramı" olarak kutlanmaktadır. Dünyanın en özel atı olan Ahal-Teke atlarının ana vatanı da Türkmenistan'dır" (Delice, 2015: 537). Sümerler için öküz ne ise, Türkler için de at o dur. Toplumun yaşamını borçlu olduğu en değerli varlık attır, bu nedenle dünyada hiçbir millette görülmeyen bir koruma kanunu ile at çalmanın cezası en ağır ceza olmuştur. Özellikle at çalmanın cezasının en ağır ceza olması bize atın ne kadar değerli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Atı ilk ehlileştiren ve atlı çoban kültürünü ortaya çıkanlar, ilk Türklerdir. İnsanlık tarihi için önemli bir başarı olan bu gelişme, toplumların ve kültürlerin gelişmesi sonucunu doğurmuştur (Koppers, 1941: 471; Durmuş, 2021: 2).

Türkler için atın üç önemli görevi vardır. Bunlar ise bireysel ya da süreklilik avlarının at üzerinde yapılması; sürülerin otlatılması, sürülerin otlaklar arası götürülmesi ve göçlerin at ile yapılması, son olarak akınlar ve savaşların at üzerinde gerçekleştirilmesi (Durmuş, 2016: 61; Durmuş, 2021: 2).

Türk Şamanizmi'ne göre en büyük Tanrı, "Tanrı Ülgen'e üç, altı, dokuz veya on iki yılda bir defa ayın yapılır ve kurban olarak da üç yaşında, boz renkli bir kısırak kesilir" (Anohin, 2006: 12) En büyük Tanrı'ya toplum hayatının en önemli varlığının kurban edilmesi de, atın önemini gösteren başka bir husustur. Türkistan bozkırları atın yaşamına en uygun coğrafyadır. Bu bakımdan atları ilk ehlileştiren Türkler, destan kahramanı olan alp kişilerin en önemli yardımcısının at olduğunu; bütün destanlarında vurgulamışlardır. Bunu yapmaktaki amaçları, milletin atlara sahip çıkması gerektiğini ve atı korumakla devletin korunacağına olan inançtan kaynaklanmış olsa gerektir.

Ögel "At Yetiştiren Kavimlerin Sosyal Düzeni" başlıklı makalesinde Çin, Yunan ve Türk toplumlarının tarihî, coğrafi gerçeklerini sosyolojik açıdan ele almış ve Türk mitolojisinin oluşu-

mu hakkında gerçekçi bir yaklaşımda bulunmuştur. Ona göre “Bir Çinli, sabahtan akşama kadar pirinç tarlasında çalışır. Akşam eve gidince hayal dünyasında yağmur, kurbağalar, zehirli yılanlar gibi içerisinde yaşadığı yaşam şartları; onun tabiatüstü güçlere yüklediği anlamı, efsanelerini, dinî inancını ve mitolojisini şekillendirmiştir (Ögel, 2010: 272).

Eski Yunan’da ise site devletleri vardır ve yaşanan arazi yapısı nedeniyle bir Yunan gözcüsü yaklaşmakta olan bir düşmanı gördüğünde, düşman koşar adım bile gelse onun gelmesi saatler alırdı. Bu sırada Yunan halkı öğle yemeğini yiyip uyku bile almaya vakit bulabilirdi (aynı eser273)

Oysa Orta Asya’da ise gelen düşman atlıdır. İleri karakol nöbetçileri düşman geliyor dedikten on dakika sonra; düşman atlıları obaların altını üstüne getirmiş, yağmaya başlamış olabilirdi. Böyle durumlarda kadın ve çocukları kimin koruyacağı, kimin ne yapması gerektiği önceden kesin kurallarla belirlenmek zorundaydı (aynıyer). Önceden belirlenen bu kuralların adı “Töre” idi. İşte bu nedenle Türklerde herkesin, her an savaşa hazır olması gerekiyordu. Bu da “Ordu Milet” kavramını zorunlu kıldı. Aynı zamanda atı toplumun yaşama mücadelesinin merkezine koydu, çünkü at savaşların en önemli gücüydü (aynıyer). Ögel’in de aktardığı gibi eski Türklerde daha çocukluktan itibaren herkes hem obanın halkı, hem de devletin askeri olmak zorundaydı ve herkes çok iyi at binicisi olmak zorunda idi. Bütün bu kurallar çocukluktan itibaren herkese öğretilirdi ve herkes bu kurallara göre yaşardı. Bu nedenle atın kutsallığı ile ilgili kurallar, toplumu hayatta tutmak için zorunlu olarak oluşturulmuş kurallardır.

Kahramanlar ise sadece sihirli özellikleri olan, savaşlarda bir nevi tılsım görevi gören, seçkin ve adı şanı olan atlara binerlerdi. Bu atlar da kahramanlar gibi unvan alırlar, ölümlerinde özel bir törenle gömülürlerdi (Caferoğlu, 1953: 203– 204; Durmuş, 2021: 5).

İnan’a göre “Dede Korkut hikâyelerinde ve bütün Türk destanlarında at kahramanın en yakın arkadaşıdır. Bu nedenle kahraman öldükten sonra silahları ve atıyla birlikte gömülür. Türk Şamanizmi devrinden kalma bir gelenektir ve İslamiyet’in etkisi ile atı boğazlayıp aşını vermek şekline dönüşmüştür (İnan, 1976: 155-156)

Türk destan kahramanları alp tipinin en büyük yardımcısı, arkadaşı, dostu ve koruyucusu attır. Alpin yardımcısı olan at, insan özellikleri ile karşımıza çıkmaktadır; savaş sırasında düşmanın atını ısırarak, onu tekmeleyen, kahraman gibi savaşan ve kahramanın düşmanlarını yenmesine yardım eden efsanevi bir canlıdır. Kâşgarlı’ya göre at Türk’ün kanadıdır (Çınar, 2002: 155) Manas’ın Akkula’sı, Kızıroğlu’nun Alapaça atı, Köroğlu’nun Kırat’ı ve Tulpar bunlardan bir kaçıdır. Tulpar; İskender’in Boukephalos’una, Hz. Ali’nin Düldül’üne ve Yunan mitolojisinin Pegasus’una karşılık gelmektedir” (Gürçay, 2019, 41-42). Hâlen Özbek destanlarında sıklıkla gördüğümüz Tulpar, Türklere özgü en millî at tipidir.

Dünya mitolojilerinin en ortak kültür unsuru olan kanatlı attır; Yunan mitolojisinde de denizler tanrısı Poseidon, Pegasus’un babasıdır ve aynı zamanda onu yaratandır (Olgunlu, 2010: 78; Gürçay, 2019: 44).

Pers kültüründe uçan at insan suratlı ve kanatlı bir at olarak hayal edilmiş ve Hint-Budist inancındaki Bulut (Valâhaka) isimli atla ilişkilendirilmiştir (Zimmer, 2004: 112; Gürçay, 2019: 45). Çoruhlu’ya göre ise Türk-Budist geleneğinin etkisi ile Beyaz atın Gök Tanrı yerine Buda’nın simgesidir ve Budizm’de bilinen yedi cevherden de biridir (Çoruhlu, 2002: 141; Gürçay, 2019: 45). Çoruhlu’nun gözden kaçırdığı bir konu vardır ki, o da Dadaloğlu’nun şiirinde “Bindiğin at Aşkar² mıdır ya Düldül³/ İreni bozadır⁴ der Türkmen oğlu/ Eğerden kır⁵ atı mahzun kalmasın/ Biner döğüşünüm der Türkmenoğlu” (Hazırlayan: Görkem, 2019: 184). Kır renk, TDK’ya göre

² Battal Gazi’nin efsanevi atı

³ Hazreti Ali’nin efsanevi atı

⁴ Boz: 1. Açık toprak reni. 2 Kül rengi. Bkz. TDK Sözlük

⁵ Kır: Beyazla az miktarda siyah karışmasından oluşan renk. Bkz. TDK Sözlük

beyazla siyahın karışımı “gri” bir rengi ifade etmektedir (Bkz. TDK). Üstelik başka toplumlarda da kanatlı atlar genellikle beyazdır.

Batı Türkleri arasında kır at denilince elbette aklımıza gelen ilk isim Köroğlu destanlarıdır. Köroğlu destanı da Türk milletinin bütün topluluklarında görülen en eski ve az sayıdaki ortak destanlardan biridir. Köroğlu’nun ve Türk destanlarındaki alpların yardımcısı olan atların en meşhuru “Kır At, Kır Boz At, Kır Gök At ya da Özbek ve Türkmen destanlarındaki Tulpar’dır. Boratav, “Köroğlu Destanı (1931)” isimli eserinde Türkiye’de ilk defa Türkmen ve Özbek rivayetleri gibi birçok rivayeti bir araya getirmiş, yaptığı karşılaştırmada destanları “*Türkmen/Özbek grubu, Azeri Grubu ve Anadolu Grubu* olarak üçe ayırmıştır. Köroğlu’nun adı ile ilgili rivayetleri değerlendirmiş ve bütün Azeri ve Anadolu rivayetlerinde adının Köroğlu olmasını babasının kör edilmesine; Özbek rivayetinde ise Kûroğlu, kur (gor: mezar) da doğduğu için bu ismi aldığını belirtmiştir (Boratav, 1984: 50-51).

Köroğlu’nun atı ile ilgili ise Paris nüshasında Ceyhun ırmağından çıkan bir atın iki atı hamile bıraktığını ve bu atlardan kır ve doru atların doğduğunu, Tobol(Kazakistan) rivayetinde Kara At’ın bu şekilde doğduğunu, Hulufu rivayetinde denizden çıkan atın iki olduğunu, Anadolu, İstanbul ve Elaziz(Elazığ) rivayetlerinde kır atların seyisler tarafından bulunduğunu aktarmıştır. İstanbul rivayetinde kır atın sudan ürkmeyip geçmesi, Elaziz rivayetinde diğer atlardan farklı su içmesi (durgun suyu beğenmeyip içmeme) ve diğer atın Tuz Gölü’nün bir ucundan diğerine geçebilmesi gibi rivayetleri; en eski “sudan türeyen atlar” efsanesi ile ilişkilendirmiştir (aynıyer).

Boratav’ın at motifi ile ilgili tespitlerinde Özbek rivayetlerinde de geçen Kır Gök At için kullanılan “Bidev At” ifadesinin, “Bedevi Atı/ Arap Atı” şeklinde yorumlandığını ancak bunun doğru olmadığını; doğrusunun “Birzev” olduğunu, bu ismin Toharistan⁶ atlarının adı olduğunu ve bu atların dünyaya “Rusta Bik Atları” adıyla yayıldığını aktarır. Aynı zamanda Zeki Velidi Togan’ın, Ceyhun ırmağının kollarından “Vahş”⁷ havzasında Rusta-Bik mevkiinde sudan çıkan atlar hakkında hikâyelerin milattan önceki tarihlerde Çin seyyahları tarafından Türklere ait olduğu hakkında kayıtların bulunduğunu belirtir. İbn Hordâdbih’in bu atların gölden çıktığını belirttiğini, bu nedenle “Gölden Çıkan At” efsanesinin Türklerin millî efsanesi olduğunu belirtir (Boratav, 1984: 65-66).

İbn Hurdazbih’in aktardığına göre Ceyhun Irmağı tarafında Vahd adında bir köy vardır, Vayeşcird tarafında suların aktığı bir geçit vardır adı Nehr-i Başcu denilmektedir. Buranın halkı “Bahşu”dan yola çıkıp buradaki sudan balık pulu gibi altın çıkarttıklarını aktarır. İşte buranın “Beyk” denilen hükümdarlarının zamanında bir gün atlar bu suyun kenarında otlatılırken, bu sudan bir at çıktı ve beyin atları ile çiftleştiler. Bu atlardan doğan taylar da yabani idi ve bey emir verdi, bu tayların birini yakaladılar. Bu atlar sanki yer ve gök arasında uçuyordu, işte Belh arasında uçan Huttalâni cinsi atlar bu atın neslindendir (İbn Hurdazbih, 2008: 155-156). Togan’ın ve Boratav’ın Çin yıllıklarından ve İbn Hurdazbih’ten aktardığı bu yerin, Termiz vilayetide Altunsoy ilçesindeki Vaxshivor mevki ile alakasını bilmiyoruz; fakat Vaxshivor adının Bahşu/Vahşi olması akla yakındır. Aynı şekilde Altunsoy ilçesinde en eski yerleşim yerindeki kalede, 1-4. yüzyıllar arası Kuşan beyi Vasudaveya dönemine ait paralar bulunmuştur. Yine buraya yakın Tacikistan sınırında geçen Vahş isimli bir ırmak vardır ki, bu ırmağın çıktığı yer Kırgızistan’dır ve orada Kızılsu olarak bilinmektedir. Tacikistan içerisinde ise Surxob olarak bilinmektedir. Surhanderya yakınlarına gelince ise, adı Vaxsh Irmağı olarak bilinmektedir. “Kuşanlar da Hindistan’ın kuzeyinde kurulmuştur ve Ceyhun Irmağı ve Baktriya bölgesine yerleşmişlerdir, kurucu hanedanın Türk olduğu ve Uygurlar’dan geldikleri düşünülmektedir” (Kayalı, 2017: 1021) Toharistan(658-759) ise Batı Göktürk Devletine bağlı yabgular tarafından yönetilmiştir.

⁶ Batı Göktürkler döneminde 658-759 Afganistan’da kurulmuş bir Türk devleti

⁷ Kırgızistan’dan doğmaktadır ve oradaki adı Kızılsu’dur. Oradan Tacikistan sınırından geçer, burada adı Surxob’dur ve Özbekistan Termiz-Afganistan civarında Ceyhun ırmağına karışır. Nehrin adı bu bölgede Vahş olmaktadır.

Özbek Folklor Bilimci Abdumurad Tilavov “Halk Destanlarında Kanatlı Atlar” başlıklı makalesinde, “Pazırık Kurganı, Buhara’da bulunan Varahşa Sarayı’nda çıkan kanatlı at heykelleri ve Semerkand’daki Afrasyab(Alper Tunga) kurganlarında çıkan kanatlı at tasvirlerinin; atalarımızın en eski mirası olduğunu belirtmektedir. Azerbaycan, Harezm, Türkiye ve Özbek halk edebiyatında kanatlı atlar hakkında çeşitli rivayetler aktarmaktadır (Tilavov, 2017: 580– 584). Varahşa sarayı hakkında ayrıntılı bir makale yazan Gözde Sazak, Akhunlar’ın saltanatına son veren Göktürklerin batı kanadının burada olduğunu ve buradaki kanatlı atın kanadında Türk Runik harfleri ile yazılmış bir yazının bulunması nedeniyle, Varahşa duvar resimlerinin Kara Çurin Kağan zamanında yapıldığını ve Göktürk İmparatorluğu’nun sanat eserleri olduğunu aktarmaktadır (Sazak, 2014: 12-13).

Tilavov, Özbek destanlarındaki at motifini ayrıntılı olarak incelediği doktora tezinde “Özbek folklorundaki bütün destanlarda kahramanın atının su ve yıldızlarla alakalı olduğunu belirtmektedir ve Polkan Bakşı varyantından aktardığı “Köroğlu’nun Doğuşu” destanına göre, Köroğlu atını çiftleştirmek için Horasan gölüne götürmektedir ve gölden çıkan bir at Köroğlu’un atı ile çiftleşmektedir (Tilavov, 2000: 39). Kır At’ın doğumu Anadolu rivayetlerinde de benzer şekildedir. Tilavov, Boratav’ın Togan’dan aktardığı sudan çıkan “Bidev at” rivayetini O. Ş. Gökyay’dan aktarmış, eski İran destanlarında ise “Ala Yundları(ala atları-A. T.) içindeki hakanın su atları hakkında söylenceler olduğunu aktarmaktadır (s. 41), Boratav ve Gökyay Togan ve Köprülü’nün öğrencileridir. Sanırım ilk kaynağımız Togan olmalıdır. Togan ise İbn Hurdazbih’in yukarıda eklediğimiz eserinden almıştır.

Tilavov, kahramanların atı Tulpar konusunu ayrıntılı olarak açıklamış; çeşitli rivayet, efsane ve mitlerden yararlanmış ve birçok bilim insanının bu konudaki görüşlerine yer verdiği tezinde; birçok bilim adamının bu söylencelerin çoğunun, su tanrısı “Ardivisira Anahita” ile alakalı olduğunu ve “Ardivisira Anahita”nın ise Ceyhun ırmağı ile alakalı olduğu görüşüne inanıldığını aktarmaktadır (aynı eser s. 44).

Destanlarımızda ise Özbek Dalli Destan’ında Köroğlu’nun atının adı ile ilgili “Tulpar atım devletimsen/ Oynagin Özbek’nin atı/ Esli Türkmen hanezati... Minsem at, uçsem qanatım/ eşit canvar Gırgök atım” (Eşankul, 2017: 42) şeklinde genellikle “Gır Gök At ve Tulpar”dır.

Jabbar Eshonqul’un derlediği Aplamış Destanları Umir baxshi Safarov varyantında; “1370, *Asli o’zi tulporning xonazot oti, Senga shuldi Qultoyning nasihati, Qo’ltig’ida bordi[r] tulpor qanoti.*” (Eshonqul, 2018: 79) şeklindedir ve standaki at yine kanatlı Tulpar’dır.

H. B. Paksoy’un geniş bir şekilde İngilizceye çevirdiği ve Gürdal ESİN GÜRAY’ın Türkçeye aktardığı Alpamış Destanı Kırgızistan varyantında ise, “514. Tenisini uçuncu gördü. Köp peşin etgen Bayçobar atding karışın 515. suyam kanatını gördü. Çıkıp kaytıb turganını gördü.” (Paksoy, 2012:89) şeklinde yine Bayçobar’ın kanadının olduğunu aktarmaktadır ve standa birçok yerde Tulpar adı kullanılmaktadır.

Fikret TÜRKMEN ve Metin ARIKAN’ın Türkiye Türkçesine aktardığı Kazakistan Alpamış Batır destanında “1155, Aynalayın Şubar at/qoltığında bar qanat: Kurbanın olduğum Şubar at/ Koltuğunda var kanat” (Türkmen ve Arıkan, 2011: 73) şeklindedir ve Kazakistan varyantında adı “Bayşubar” olarak geçmektedir ve yine kanatlı bir attır. “1160, Ata menen anama!/ müyiz şıpqaş başıña: Babamla anneme/ Boynuz çıkmak başında. Dipnotta “boynuz çıkmaz başında” deyimini “bununla bir şey elde edemezsin” şeklinde çevirmiştir. Mitolojik Tulpar motiflerinin Varahşa kurganında görüldüğü gibi Tulpar’ın tek boynuzlu olması ile ilgisi olsa gerektir. “1165, qara Tulpar sanına” ifadesini, Kara küheylanın kalçasına” olarak çevirmiştir (aynıyer). Özbek, Kırgız ve Kazak varyantlarında ve Özbekistan’ın hem Alpamış destanlarında, hem de Köroğlu destanlarında kanatlı atların adı genellikle Tulpar olarak geçmektedir.

Şükrü Elçin, efsanelerde ve destanlarda yer alan atların kökeninin dört olduğunu belirtmektedir; bunlar ise 1) Gök-Tanrı, 2) Rüzgâr-hava, 3) Mağara-toprak, 4) Su menşeli (Elçin, 1963: 412-416) atlardır. Boratav'ın belirttiği gibi Köroğlu'nun atı Türkmen/Özbek grubu, Azeri Grubu ve Anadolu Gruplarının hepsinde "su menşeli" atlar grubuna girmektedir ve Alpamış destanının Özbek/Karakalpak/Kırgız destanlarındaki Alpamış'ın atının da gölden çıkan yabancı atlar grubuna girdiği görülmektedir. Metin Ergun, Altay Türkleri üzerine ilk destan çalışmasını yapmış ve 1997 yılında "Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş" kitabını yayınlamış ve bu eserde, "Jimunskiy'nin Alpamış destanının Altay Türkleri arasında VI.-VII. Yüzyılda Altaylarda oluştuğunu, Konurat-Baysın(Kazak-Özbek-Karakalpak) versiyonlarının XVI. yüzyılda oluştuğunu, Oğuzlar'ın bu masalsı destanı Seyhun'un aşağı tarafına getirdiğini ve Salur Kazan şiirlerinin burada oluştuğunu, Selçuklular tarafından XI. yüzyılda Kafkasya ve Anadolu'ya taşındığını aktarmaktadır (Ergun 1997: 74) Kıpçak grubunun XII.-XIII. Yüzyılda batıya göçü ile Volga kıyılarına geldiğini, Şeybani Han'ın Özbekleri ile XVI. yüzyılda Güney Özbekistan'a geldiğini ve burada kahramanlık destanı hâline geldiğini aktarmaktadır (aynı eser s.74). H. T. Zarifov'un ve başka araştırmacıların Alpamış destanda yer alan Şamanist unsurlar nedeniyle, destanın İslamiyet öncesi oluştuğunu belirttiğini aktarmaktadır(aynıyer).

Bu destanda ise Alıp Manaş'ın atının adı Ak-Boro At'tır ve destanda Alıp-Manaş atını öldürdüğünde "100. Kanattu ak-borogo mingen: Kanatlı Ak Boz ata binen...400. Carkındı ak colman bolup/Teñeri tübine çıga berdi: Parlak ak çoban yıldızı olup/ gökyüzüne çıkıverdi" (Ergun, 1997: 107) şeklinde atın yıldız dönüşmesi ve daha sonra "935. Ercenülü ak boro at/ Teñerideñ tüşüp keldi: Kutsal Ak-Boz at gökyüzünden inip geldi"(aynı eser s. 121) şeklinde olduğu görülmektedir. Ergun'a göre "Altay destanlarının büyük kısmında kahramanların atı tayga eezi(orman iyesi) tarafından verilir ya da teñgeri(gök)den inerler(aynı eser s.40). Türkistan sahasında ise gölden doğmak şeklinde olduğu görülmektedir. Ergun'un aktardığı Alıp Manaş destanında da Altın Tüylü Kutsal Ak Boz atın önce gökten indiği, daha sonra ise "1080-1085. ak boro at/ortodogı arjan kölgö/ at kılındıy kelip tüşti/at bajınça altın köbükti/ çudup alala uçup çıktı: Kutsal Ak Boz At/ ortadaki kutsal göle/ at kılı gibi gelip indi/ at başınca altın köpüğü/ yutarak uçup çıktı"(aynı eser s. 125). Gökyüzünden Altın Dağ'daki üç gölden birine girip altın sudan içerek geri çıktığı anlaşılmaktadır. Bu ise Alpamış destanlarının diğer varyantlarından ve Bamsı Beyrek'ten ayıran bir özelliktir. Altay varyantında gökten inip tekrar göğe çıkma ve tekrar göle inip çıkma motifi Alpamış destanı ve Köroğlu destanlarından daha eski olduğunu göstermektedir. Köroğlu destanlarının ve Alpamış destanlarındaki sudan çıkan at motifinin, Ceyhun ırmağı civarında düşünülmesi; destanların ortak motiflerinin halk sanatçıları tarafından ortak gelişme süreci yaşadığı şeklinde değerlendirilebilecektir; fakat Altay Alıp Manaş varyantında destanın en önemli ikinci unsuru olan atın gökten inmesi, tekrar göğe çıkması, sonra yeniden göle girmesi ve tekrar gölden geri çıkması; Jimunskiy'in belirttiği Alpamış Destanı'nın en son XVII. yüzyılda Güney Özbekistan- Surhanderya sahasına gittiği tezini zayıflatmaktadır, çünkü XVII. yüzyıldan önceki Bamsı Beyrek, Karakalpak, Tatar, Başkurt varyantlarından en azından birinde Ak Boz atın yıldız dönüşmesi efsanesinin bulunması gerekirdi. Yukarda da gördüğümüz gibi destanın kahramanları kadar, hatta bazen kahramanlardan daha önemli bir motifi olan atın bu önemli ayrıntısının göz ardı edilmesi imkânsızdır. Eğer Türk halkları arasında yayılan "Sudan Çıkan Atlar " efsanesini, Togan'nın belirttiği İbn Hurdazbih'in Yollar ve Ülkeler Kitabı(el-Mesâlik ve'l-Memâlik) eserinin öncesine dayandırırsak; Tilavov'un belirttiği Pazırık Kurganı, Buhara'da bulunan Varahşa Sarayı'nda çıkan kanatlı at heykelleri ve bu heykellerdeki runik Türk yazısı; bize Göktürkler ve Kuşanlar döneminde sudan çıkan atlar efsanesinin Türkler arasında oluşmuş olduğunu göstermektedir; hatta Semerkant'taki Afrasyab(Alper Tunga) kurganlarında çıkan kanatlı at tasvirleri bizi milattan öncesine götürmektedir. Bu durumda

Altay varyantını Alpamiş destanının ilk başlangıcı olarak kabul edersek, bu destanın ilk olarak İskitlerle ya da en azından Göktürklerle Surhanderya sahasına geldiği ve burada sadece sudan çıkan atlar efsanesine dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Başkurt varyantında da Alpamiş'a'nın atının adı Akboz attır ve destanın sonunda çoban Alpamiş'a'yı kafasındaki altın saçından tanımıştır (aynı eser s. 61)

Tatarların "Alıp Mémşén" varyantında ise; atının adı Tilkören'dir ve karısı Märcensilu, Alıp Mémşén'in saçlarındaki nişanı görüp tanımıştır (aynı eser s.62); altın saç Altay varyantındaki altın su, altın tüy gibi Altay dağının adı olan Altın Dağ motifleri ile ilişkilidir. Anlaşıldığı üzere Altay destanı destan özeliğini korurken, Başkurt ve Tatar varyantları masala dönüşmüştür ve içerdiği motifler Altay varyantı ile daha yakındır. Masal hâline gelmiş bu destanların Jirmunskiy'nin belirttiği gibi Kıpçak grubunun XII.-XIII. yüzyılda batıya göçü ile Volga kıyılarına gitmiş olsa, atların Tulpar at motifine dönüşmesi; Kırgız, Oğuz, Karakalpak varyantlarında da "altın saç" motifinin olması gerekirdi. Hele ki en son oluştuğunu iddia ettiği Surhanderya varyantının şimdikinden çok başka olması, hatta masal benzeri olması gerekirdi.

"Bidev At" ifadesi Manas, Bozoğlan, Dede Korkut ve Battal Gazi destanlarında da görülmektedir. Türkmenlerin millî şairi Mahtumkulu'da ve seyyah Mehmet Emin Seyahatnamesi'nde Türkmenlerin halis atlara bu ismi verdiği görülmektedir. Tobol Rivayeti'nde ise adı "Tulbar"dır. Erzurum rivayetinde "Canım Kır At gözüm Kır At/ Sana olsun murat/ Her yanında çifte kanat" şeklinde ifade edilmektedir. Paris rivayetinde ise Köroğlu'nun babası oğluna "bu at ahırda beslenirken bir parça ziya(ışık) görmüş. Eğer göstermeseydin o kanatlı olacaktı" şeklinde Kır At'ın kanatlarının olduğu rivayetine yer verir (Boratav, 1931: 66-67). Türk destanlarının Anadolu sahasında Tulpar adı unutulmuş kadar azdır, oysa Tulpar adı Türkistan sahasında hemen hemen bütün destanlarda görülmektedir. Aksine Alpamiş'ın Altay, Başkurt, Tatar varyantlarında hiç yoktur, bu ise bize Tulpar'ın oluşma yerinin yukarıdaki delillere göre Surhanderya civarında olduğunu göstermektedir.

Sonuç:

Dünya üzerinde toplumların yaşantıları, edebiyatları, sanatları ve inançlarındaki önemine bakarak atın hangi millet tarafından ilk defa ehlileştirilmiş olabileceğini tahmin etmek zor değildir. Yakarıda görüldüğü gibi Türk milletinin yaşantısında atın eti yenilir, sütü içilir, derisi giysi olarak kullanılır, savaşların en önemli gücünü atlı askerler oluşturur, kurganlarda kahramanlarla ve beylerle birlikte gömülür ve Türk Şamanizmi inancına göre en önemli kurban at kurbanıdır. Dünya üzerinde hiçbir toplum ata, Türk milleti kadar büyük anlamlar yüklememiştir. Dünyadaki bütün toplumlar en büyük Tanrılarına, yaşamlarını devam ettirmeleri için en değerli varlıkları ne ise; onu kurban olarak sunmuştur. Türkler de ise anladığımız kadarıyla en büyük Tanrı Ülgen'e, Türk milletinin en değerli varlığı olan at sunulmuştur. Türkistan coğrafyasının düzlükler şeklinde olması ve burasının atlı toplumların yaşama alanı olması nedeniyle, buradaki Türklerin de en önemli hayvanı at olmuştur. Türklerin destanları, efsaneleri, masalları gibi bütün halk edebiyatlarını at motifi süslemiştir.

Türk destanlarının kahramanı olan alplar, doğumundan itibaren kahramanlık özellikleri gösteren ve varlığını toplum için feda eden kahraman karakterlerdir. Alp, yiğit, kahraman, bahadır anlamına gelen bir unvandır ve atlar, kuşlar gibi kahramanlık özelliği gösteren hayvanlara da alp adı verilmektedir. Destanların en önemli unsuru alp tipidir ve atı ile birlikte destanlara özgü olduğu anlaşılmaktadır.

Türk edebiyatının ana kaynağı Türk şamanlarıdır. Bu nedenle şamanlar ve alp tipleri birbirleri ile bağlıdır, hatta ilkin her ikisi aynı kişi olmalıdır.

Türk halk edebiyatının en eski ve en önemli türlerinden olan Türk destanlarının üç aşamasının olduğu; ilkinin millet arasında dinî ya da fikri bir olayın gerçekleştiği, daha sonra bu olayın bir

halk sanatçısı tarafından destan hâline getirildiği ve daha sonra milletin tamamına yayılarak şekillendiği ve en son bütün parçalarının tek tek toplanarak tek bir destan hâline getirildiği anlaşılmaktadır.

Alpamış destanı ise Jirmunskiy'nin de belirttiği gibi oluşum yeri Altay Türkleri arası olması gerekmektedir ve at motifi, altın tüy ve saç motifi gibi önemli motifler Başkurt ve Tatar varyantları ile benzerlik göstermektedir. Üstelik gerek masalsi anlatımlarının benzerliği, gerek Şamanizm etkisinin fazla olması; bu üç varyantın İslamiyet öncesi oluştuğunu göstermektedir. Bu destanlarda Tulpar adı yerine "Ak Boz At" adının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum ise, bu üç varyantın en eski varyant olması gerektiğini göstermektedir. Her üç varyanttaki at motifinin Surhanderya civarından çıktığı düşünülen Tulpar motifinden önceki Şamanist dönemi temsil etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Anadolu destanlarında ise, Tulpar motifinin azaldığı ve İslamiyet'in etkisi ile daha çok "Kır At" motifine dönüştüğü görülmektedir. Bu ise bize Tulpar motifinin Vahş Sarayı, Alper Tunga kurganı ve Vahş havzasında oluşmuş olduğunu göstermektedir. Buna göre Tulpar motifi Türkistan'da Özbekistan – Tacikistan arasında Vahş havzasında oluşmuştur.

Sonuç olarak Alpamış Destanı'nın Togan'ın belirttiği destan oluşum aşamasının ilkinin Altaylarda oluştuğu ve Ak-Boz atın Altaylar'da; önce gökten inme, sonra yıldız olma ve daha sonra göle girme motifinin Surhanderya civarına gelindiğinde unutulmuş olduğu ve destanın ikinci aşamasının burada gerçekleşerek "sudan çıkma motifi"ne dönüştüğü anlaşılmaktadır. Ak-Boz At'ın da burada yerini genellikle Tulpar'a bıraktığı, daha sonra İslamiyet'in Türkler arasında kuvvetlenmesi ile birlikte Anadolu'ya gittikten sonra efsanevi Tulpar'ın da unutulmaya yüz tuttuğu ve daha çok "Kır At" motifine dönüşmüş olduğu düşünülmelidir.

Bu durumda Alpamış Destanı'nın, Altaylar'da milattan önceki bir tarihte oluştuğu, daha sonra Türkistan sahasına, Surhanderya civarına geldiği ve Türk halkları arasına buradan yayıldığı anlaşılmaktadır.

Foydalanılan adabiyotlar ro'yxati:

Kaynaklar:

1. Anohin, A. V. (2006), *Altay Şamalıgına Ait Materyaller*, Kömen Yayınları, Konya, s. 12-13.
2. Atalay, Besim (2018) *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it Türk I-II-II-VI*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
3. Çınar, Ali Abbas (2002), *Türk Destanlarında Alp Tipi At*. Milli Folklor.
4. Bars, M. E. (2014). *Alp Tipi Kavramı Çerçevesinde Manas*. Tarih Okulu Dergisi, 2014.
5. Banarlı, Nihad Sami (2004), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi II*, MEB Yayınları, İstanbul.
6. Beşen Delice, T. (2015). *Horse in the Turkmen Culture* . *International Journal of Sport Culture and Science* , Cilt 3 (Özel Sayı 2) , 537-546 . DOI: 10.14486/IJSCS425.
7. Boratav, Pertev Naili (2002), *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Tarih Vakfı Yayınları.
8. Köroğlu Destanı, Adam Yayıncılık, İstanbul (1984).
9. Çobanoğlu, Özkul (2007) *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, Akçağ Yayınları, Ankara.
10. Durmuş, İlhami (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
11. "Türk Kültür Çevresinde At ". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (1), 1-12. (2021).
12. Ebüzziyâ Tevfik, *Lûgat-i Ebüzziya*, s. 472, Matbaa-i Ebüzziyâ Konstantiniyye, 1306.
13. Elçin, Ş. (2000), *Halk edebiyatına Giriş*, Akçağ, Ankara.
14. Ergin, M. (1969) *Dede Korkut Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
15. Ergun, M. (1997), *Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı-Alıp Manaş*, Güneş Ofset.

16. Eşankul, Cabbar (2017), *Özbek Destanları VI Dalli (Anlatan: E.Cumanbulbulog'li, Ak-taran: D. Sezer)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
17. ALPOMISH O'zbek xalq dostoni, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti davlat korxonasi Toshkent (2018).
18. GO'RO'LINING TUG'ILISHI, Aytuvchi Muxammadqul Jomrot og'li, Po'ltan, Neşrga Tayarlovchi M. Murodov.– Toshkent: F. Fulom, 1967. – 328 b.
19. Görkem, İsmail (2019), *Anadolu Âşıkları-II– Dadaloğlu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayın-ları, İstanbul.
20. Gürçay, S. (2019). *Mitolojilerde Uçan At Motifi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. Aydın Türklük*.
21. Güzel Abdurrahman, Torun (2003), *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Akçağ Yayınları, An-kara, 5 (1) , 37-54.
22. İbn Hurdazbih(2008), *Yollar ve Ülkeler Kitabı (Çeviren: M. AĞARI)*, Kitabevi, İstanb.
23. İnan, Abdulkadir (1976), *Eski Türk Dini*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
24. Kaplan, Mehmet (2004). *Türk Destanı'nda Alp Tipi. Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul, s. 13-21.
25. Kayalı, Y. (2017, KUŞAN İSMİNİN, TOPLUMUNUN VE HÜKÜMDAR * UNVANLARI-NIN KÖKENİ ÜZERİNE, DTCF Dergisi 57.2 (2017): 1020-103 b.
26. Koppers, Wilhelm (1941). "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk İndo Germanlik". *Belleten*. V/17– 18, 439– 480.
27. Köprülü, M. Fuad (1980), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
28. Mirzayev, T. vd. (2020), *O'ZBEK FOLKLORI (Darslik)*, O'zbekiston Respublikasi Oliy Va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi, Toshkent.
29. Madayev, Omonulla (2010). *O'ZBEK XALQ O'ZAKI IJODI*, Toshkent, Mumtoz So'z.
30. Pekarskiy, Slovar, Yakutskago Yazıka (Yakut Dili Sözlüğü), Petrograd 1928, II, s. 1818.
31. Potanin G.N. Primechaniya Nikiforiv P.Ya Anoskiy Sbornik, Omsk, 1915, s.221-224.
32. Radloff, W., *Versuch Eines Wörterbuches Der Türk-Dialecte (Sözlük)*, I, 1888, s. 1247.
33. Tilavov, Abdumurad (2017), *XX asr O'zbek folklorshunosligi-antologiya*, Davlat ilmiy neshriyoti, Toshkent.
34. *O'zbek Xalq Dostonlaridagi Ot Obrazining Tarihiy Asoslari Va Badiiy Talqini*, O'zbekis-ton Respublikasi Oliy Va O'Rta Maxsus Ta'lim Vazirligi, Toshkent, (2000).
35. Togan, Zeki Velidi (1931), *Türk Destanlarının Tasnifi*, Atsız Mecmua, N. 1-3, 5, İstanbul.
36. Türkmen, F., Arıkan, M. (2011), *Kazak Destanları VIII– Alpamış BATIR * Kambar Batır*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
37. Oğuz, Ö. (2004), *DESTAN TANIMI VE ESKİ TÜRK DESTANLARI*, Millî Folklor, 2004, Yıl 16, Sayı 62.
38. Oh E., Jo 'rayev M., *Türk Kahramanlık Destanlarında Şaman Etkisi ve Kore Destan Ge-leneğinin Anlaşılması İçin Bir Giriş*, Millî Folklor, 2017, Yıl 29, Sayı 114.
39. Paksoy, H. B. (2012), *Alpamış Rus Yönetimi Altında Orta Asya Kimliği (çev. Gürdal Es-in-Gray)*, Ankara.
40. Sazak, G. (2014), *VARAŞA SARAYI DUVAR RESİMLERİ. Tarih Dergisi(57)*, 1-23.
41. Şemseddin Samî, Kâmus-i Türkî, s. 598, İkdâm matbaası, İstanbul 1317.